

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРІГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

В. П. ЛЯХОЦЬКИЙ

ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ТА КНИГОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

Постать Івана Івановича Огієнка (митрополита Іларіона) – відомого філолога, історика, книгознавця, публіциста, редактора і видавця, перекладача Біблії, громадського, державного та релігійного діяча по праву займає чільне місце серед національної еліти. Його діяльність – є яскраве явище української історії та культури ХХ століття, що розуміли вже й його сучасники – і беззастережні прибічники, і помірковані опоненти, і неприховані вороги. Він був незручною, часто одіозною, але, безперечно, обдарованою, талановитою, надзвичайно працездатною людиною, наділеною неабияким організаторським хистом та цілеспрямованістю. Нині огієнкознавці, віддаючи належне цій непересічній особистості, покликані зробити все, аби навколо видатного імені не творився міф про бездоганного, забронзовілого велетня науки, державотворця, богослова, а об'єктивно, етап за етапом відворити хронологію його життя та діяльності, дослідити творчу лабораторію формування наукової та громадської зрілості. Виходячи з цих завдань, автор даного повідомлення звернувся до історичних та книгознавчих студій Івана Огієнка, опублікованих у дев'ятому та десятому випусках “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”, друкованому органі Катеринославської ученої архівної комісії, які цікаві не лише своїм значенням для науки, а й історією публікації.

У зв'язку з цим не можна обійти увагою питання: хто звернув увагу І.Огієнка на вказане видання, порадив підготувати матеріали і сприяв їх публікації.

Як відомо, в Києві з 1907 р. існувало Українське наукове товариство, що за редакцією М.Грушевського та В.Перетца випускало “Записки Українського наукового товариства у Києві”. Тут знали й отримували “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”. У редакції “Записок Українського наукового товариства у Києві” з 1907 по 1910 рр. за рекомендацією професора Київського університету Св.Володимира, видатного вченого-лінгвіста В.Перетца працював коректором, перекладачем, неофіційним редактором його вихованець, студент історико-філологічного факультету, активний учасник перетцівського “Семінарію російської

філології”¹ Іван Огієнко. Розвідку молодого дослідника включено до першої книги “Записок Українського наукового товариства у Києві”. Це була висока оцінка таланту молодого вченого, наділеного жадобою знань, здоровою амбітністю, прагненням до високих досягнень і визнання в науковому світі. За час роботи в редакції в “Записках”, поруч з такими авторами як В.Антонович, Б.Грінченко, О.Грушевський, І.Каманін, С.Маслов, В.Перетц, О.Русов, І.Стешенко, М.Сумцов були опубліковані його лінгвістичні праці – “Історія української граматичної термінології”, “Історичний словник української термінології”, “Двійне число в українській мові”, долучився до коректури і редагування праць десятка авторів. На час завершення І.Огієнком навчання в університеті, тобто 1909 р., його ім’я як перспективного вченого було знамим серед науковців. Таким чином, публікація для “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” могла бути замовлена йому безпосередньо кимось із членів цієї комісії або ж сам І.Огієнко надіслав її до Катеринослава.

На користь цих припущень свідчить і той факт, що в маршруті дев’яти наукових подорожей-екскурсій, з якими виїжджала університетська “Семінарія російської філології” протягом 1910-1916 рр., крім міст С.-Петербурга (1910, 1911, 1913, 1915), Москви (1912), Житомира (1910, Ніжина (1914), позначені й Полтава і Катеринослав (1-9 червня 1910 р)². І.Огієнко участі в цій поїздки не брав. Ті ж, хто побував у ній, відвідали Полтавське епархіальне сховище давніх актів та Катеринославський обласний музей ім.О.Поля, що, за свідченням В.Перетца, “давно привертала його увагу”³. Програмою експедиції до Катеринослава передбачалося уважне вивчення давніх і важливих в історико-літературному відношенні пам’яток писемності, що зберігалися у фондах музею, порівняння їхніх описів, видрукуваних каталогів, знайомство з історичними та пам’ятними місцями Катеринослава та його околиць. Поїздка, безперечно, була корисною як для організаторів, так і учасників. У її ході без сумніву, відбулися зацікавлені, жваві розмови, виникали ідеї співпраці, з’явилися перші пропозиції щодо їх реалізації.

Не випадково в дослідженнях С.Абросимової, О.Журби, М.Кравець професор В.Перетц зазначений іноді як почесний, іноді як дійсний член Катеринославської комісії. І тут перед нами постає проблема. Уважне ознайомлення з протоколами засідань комісії, поданими А.Синявським у останньому випуску “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”, присвяченому 10-річчю комісії, а згодом – і всіх попередніх засвідчило відсутність імені В.Перетца в списках членів комісії – як дійсних, так і почесних⁴. Потребує окремого дослідження питання членства в комісії й І.Огієнка. Названі автори стверджують, що “І.Огієнко був членом комісії”⁵. Про членство в цій комісії з 1914 р. подана інформація і в бібліографічному покажчику праць І.Огієнка, підготовленого професором Варшавського університету І.Коровицьким з нагоди 30-ї річниці наукової праці визначного українського вченого⁶. Наголосимо, що

обстеження архівних фондів Дніпропетровського державного історичного музею ім.Д.Яворницького та документів Державного архіву Дніпропетровської області позитивної відповіді про членство в Катеринославській ученій архівній комісії В.Перетца та І.Огієнка не дало. Будь-які джерела з цього питання не виявлено. Відповідь на нього ймовірно, можна знайти в документах архівних фондів С.-Петербурзького археологічного інституту, до якого щорічно надходили детальні звіти про роботу і членство всіх учених архівних комісій, Російської імперії, у тому числі й Катеринославської.

Зазначимо лише, що у видрукуванні у журналі “Наша культура” автобіографії, названій І.Огієнком “Мое життя”, автор вказав на участь у роботі низки тих чи інших гуртків, семінарів, товариств⁷. Відомостей про членство в Катеринославській ученій архівній комісії автор не подає. І.Коровицький вірогідно, виходячи виключно з факту публікацій в “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” “зарахував” І.Огієнка до її членів.

Дописи Івана Огієнка, безперечно, могли потрапити на сторінки “Летописи...” за порадою його вчителя й наставника В.Перетца. Вимогливий професор, основоположник власної наукової школи глибоко шанував і щиро любив одного з найкращих своїх учнів, довіряв йому, вважав продовжувачем на науковій ниві, а тому завтажував, залучаючи до різних наукових акцій, кампаній, заходів, ділився новими ідеями, запрошував до їх обговорення і реалізації, протегував і допомагав у справах, опікав, а при необхідності захищав і відстоював його, як зокрема, у випадку з М.Грушевським⁸.

Можливо, запропонував для публікації сторінки “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” і навіть організував їх передачу до Катеринослава інший, шанований І.Огієнком університетський наставник-викладач російської історії, дійсний член вище названої ученої архівної комісії професор М.Довнар-Запольський⁹.

Так чи інакше, надіслані до комісії матеріали І.Огієнка були прийняті до розгляду і видрукувані у двох передостанніх дореволюційних випусках одного з провідних на теренах України наукових видань.

У підготовці й публікації історичних розвідок І.Огієнка мав певний досвід. Саме з них починався його шлях у велику науку, вони заклали фундамент його формування як науковця, насамперед історика, філолога, книгознавця.

Ще 1896 р. він, за порадою вчителя І.Сливки, зробив перше своє дослідження й виклав його на папері. Як це відбулося, можна дізнатися зі спогадів І.Сливки, написаних ним 1918 р. у Кам'янці-Подільському, коли він працював бібліотекарем університету, ректором якого був І.Огієнко.

“Школяр Огієнко, – зазначає Іван Григорович, – пробував писати свої окремі вірші, але пробував писати і кореспонденції в газету “Сельский Вестник”. Ця газета одержувалась в Брусилівській школі і завжди Огієнко,

як дуже цікавий хлопець, брав читати цю газету. Часом в “Сельском Вестнике” містилися кореспонденції з сусіднього села Солов’ївки...

Раз школяр питає вчителя: “А чи не можна й мені написати в газету про Брусилів?” “Що ж, пиши”, – відповів йому вчитель. Незабаром приносить він до вчителя довжелезну статтю, ціле оповідання про те, як трудно жити на світі брусилівським селянам... Учитель значно скоротив працю школяра, дав йому переписати наново, а потім післав її до редакції газети “Сельский Вестник”. Місяця через два чи через три ця кореспонденція була надрукована в газеті і навіть з підписом. Хлопець цьому був дуже радий”¹⁰.

З видрукуваної 1 червня 1897 р. у С.-Петербурзькій газеті “Сельский Вестник” №22 кореспонденції “Из местечка Брусилова, Радомышльского уезда, Киевской губернии”, розміщеній у добірці “Сообщения из волостей”, розпочався шлях І.Огієнка в науку. Про його невтомність як ученого свідчать численні праці. Його науковий доробок, за останніми підрахунками огієнкознавців, складає майже дві тисячі праць¹¹.

На жаль, історичні та книгознавчі студії І.Огієнка, окрім висвітлення окремих їх аспектів Л.Баженовим і Г.Опанасюк, як і переважна більшість його праць у цілому, досі не проаналізовано, не досліджено, а значний масив наукової спадщини, що зберігається за кордоном, не доступний вітчизняним дослідникам. Водночас праці, видрукувані вченим у дореволюційну епоху, майже всі збереглися. Серед них значна кількість тих, у яких він досліджує історичну долю своєї “малої батьківщини”, різних міст і сіл України, стає її літописцем.

1896-1900 І.Огієнко навчався у Київській військово-фельдшерській школі, потім працював у військовому шпиталі м.Киева (1900-1903). 1903 р. у Острозькій класичній гімназії він екстерном склав іспити на атестат зрілості. Після наполегливої підготовки вступив до університету Св.Володимира у Києві (1903 р.), вчився спочатку на медичному, згодом – на історико-філологічному факультеті, на якому тривалий час був Кирило-Мефодіївським стипендіатом 1909 р.

Фінансова скрута в сім’ї, труднощі, пов’язані з пошуком заробітку, дешевого притулку, велике міжсесійне навантаження не сприяли письменницькій діяльності, хоч інколи, юнак усе ж пи[сав] короткі вірші й оповідання. Він багато працює над собою, читає, прогресивної інтелігенції, відвідує український театр, його полонить дух, впливається в лоно українства. Революція 1905 р. стала переломною віхою в житті двадцятирічного студента. “Свідома українська праця моя, – згодом напише І.Огієнко, – розпочалася якраз із року нового буйного відродження України, з 1905-го... й з того часу по силах своїх... я й працюю на нашому культурному полі”¹².

Його захоплює вир суспільних колізій, що стимулюють до активних дій, вселяють надії. Він прагне знайти своє місце, бути корисним власному народові, й тому знову береться за перо. Друкує поезії, науково-популярні статті, рецензії. З початком друкування українськомовної газети “Громадська

думка” І.Огієнко стає її позаштатним кореспондентом. Отримавши трибуну, він у захваті від можливості реалізувати себе, поринає у громадсько-політичні процеси, що відбуваються на периферії, на його рідній Брусилівщині, в Галичині та Поділлі. Він стає літописцем епохи, факт за фактом фіксує реакцію населення в селі, місті на події, що відбуваються в суспільстві. Поступово, все глибше, ґрунтовніше поринає у осягнення окремих проблем, з яких вимальовує загальну картину злиденного життя українського народу. Працюючи в газеті, він, пригадавши свою першу кореспонденцію, повертає її назву на український ґрунт і за підписом Івана Рульки друкує цикл статей “Містечко Брусилів”. У них І.Огієнко продовжив висвітлення розпочатої десять років тому теми беззахисності українського трударя від свавілля багатіїв, відсутності елементарного захисту прав робітника, туги селянина за власною землею і т.п.

Молодого дослідника не просто захоплювала минувшина, його переповнювало бажання дійти до витоків трагічної долі талановитого українського народу, невід’ємною часткою якого з такою силою він відчув себе вперше. Віднині не лише філологічні проблеми та поточні громадські події займали думки І.Огієнка. У нього прокинувся інтерес до давнини, дослідження якої він розпочав з “малої батьківщини”.

У наступній серії статей під рубрикою “Літопис забастовочного руху” громадський кореспондент відтворив його широку панораму. Страйкарі справедливо відстоюють своє сьогодення і майбуття, вказує він, своє прагнення до освіти, культури, краси життя¹³. Ілюструючи розповіді, І.Огієнко наводить конкретні приклади боротьби сільського населення проти гнобителів у селах Костовці, Озераки, Солов’івці, Приворотті, Дивин, та інших, куди з Брусилова майже щодня для розправи із страйкарями надсилали жандарми. Але селяни, що втомилися від страху, й каторжних робіт, – зазначав автор, – із єдиним гаслом “Доволі вже терпіть, доволі дурно працювати на своїх павуків” продовжують боротьбу¹⁴.

Вирізняючи у цьому буянні протиріч рушіїв боротьби за соціальну справедливість, І.Огієнко у кореспонденціях “Молоде й старе покоління на селі” відзначає зрослу самосвідомість молоді, потяг до активного громадського життя, перетворень на селі, вказує на глибоку розбіжність поглядів старшого і молодшого поколінь¹⁵. Зі сторінок газет він розповідає і про роботу в далекому С.-Петербурзі І-ї Державної Думи, про її ставлення до проблем селянства, національного питання, домагань автономії України тощо. Розповідь І.Огієнко веде вустами депутата-земляка, уродженця села Турбівка Сквирського району А.Грабовецького¹⁶.

Потяг до інформації, інтерес селян до подій, що відбувалися навколо, породили в них поважне ставлення до газети, кожне число якої користується неабиякою популярністю, зачитується до дірок, зазначає І.Огієнко. Чимало матеріалів вивчається напам’ять і переказується десяткам односельців, неухильно зросла кількість передплатників на селі. Люди в складчину виписують газету, яку із захопленням читають. І.Огієнко

зазначає, що його земляки вже не вірять газетам “Киевлянин”, “Світова Зірниця”, “Сельский Вестник”. Авторитетом у них користуються ті газети, що розповідають про захист знедолених. І, читаючи їх, зауважує автор, селяни бажають, щоб в улюблених газетах було більше публікацій про їхнє життя¹⁷. І.Огієнко в дописах не лише сам змальовував картини дійсності сучасного села, через рубрику “Листи з Радомишльського повіту” він залучав до цього безпосередніх свідків, учасників подій¹⁸.

Характерним для десятків матеріалів І.Огієнка, видрукованих у пресі, є їх надзвичайна інформативна насиченість, чітко визначена позиція народного оборонця, глибока віра в силу, духовну велич й щасливе майбутнє народу. Не випадково 1909 року на шпальтах газети “Рада” з’являється низка його статей: “Нариси з духовного життя наших селян”¹⁹, “Шевченко на селі”²⁰, “Вчімося рідної мови”²¹, “Дещо про мову українську”, “Про сільських вчителів”²² та ін.

Вивчаючи рідний край, долі його прекрасних, працьовитих і гідних людей, Іван Огієнко був не лише спостерігачем, а й учасником тих гігантських процесів, які спричинили зрештою крах Російської імперії. Він пройшов велику школу пізнання соціуму, прийшов до розуміння його психології, а головне – в нього виникло бажання дійти до коріння, дізнатися, звідкі в його народу та моральна велич, непримиренність, нестримний потяг до свободи і справедливості. Рідна Брусилівщина стала першим об’єктом його історичних досліджень.

Огієнко-студент, згодом – професорський стипендіат протягом 1907-1914 рр. активно, крім університетського “Семінарію російської філології”, працював як дійсний член у Київському осередку “Просвіти”, Українському науковому товаристві у Києві, Історичному товаристві “Нестора-літописця”, архівній комісії при Київському товаристві охорони пам’яток старовини та мистецтва, військовій архівній комісії при Київському відділенні імператорського російського воєнно-історичного товариства та ін.

При надзвичайно широкому колі наукових інтересів та їхній різноманітності, інтенсивності громадської роботи І.Огієнко докладав багато зусиль до пошуку, виявлення в архівах, збірках документів і літературних пам’ятках, монографічних виданнях свідчень з історії Брусилова, одного з найстародавніших населених пунктів найбільшого у Київській губернії Радомишльського повіту. Його багаторічна праця набула форми оригінальної розвідки із двадцяти семи розділів “М-ко Брусилів и его окрестности. Исторический очерк”, видрукованої з 13 січня по 8 травня 1913 р. (№№ 5, 6, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 37, 41, 46, 48, 51, 53) у повітовому часописі “Радомышлянин”²³.

Як свідчить аналіз цієї праці, вона базується на значній джерельній базі, документах архівів Брусилівських Воскресенської та Вознесенської церков, “Архива Юго-Западной России” 1859-1914 рр., “Актів Южной и Западной России” (1863-1892 рр.), “Сборника Летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” (К., 1888), “Русского Архива”, “Русской

Старины”, “Киевской Старины” та ін. Ерудицію та ґрунтовність знань автора засвідчують численні посилання, цитовані уривки, цифрові та статистичні дані з праць “Памятная книжка Киевской Епархии” (1882 р.), “Археологическая карта Киевской губернии 1895 г.” В. Антоновича, “Монетные клады Киевской губернии” (1889) М. Біляшівського, “Небо Новое” (1665 р.) І. Галятівського, “Петр Могила и его сподвижники” С. Голубєва, “Історія України” (1912 р.) М. Грушевського, “Южная Русь” (1905 р.) О. Єфименко, “Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-27 гг. в связи с событиями того времени” (1905 р.) В. Іконникова, “Meraturgeta” 1638 р. А. Кальнофойського, “Собрание сочинений” М. Максимовича, “Очерк Киевской губернии” (1884 р.) В. Мозгового, “Сказания о населенных местностях Киевской губернии” (1890 р.) Л. Похилевича, “Киевъ, 1857 год” М. Сементівського, “Статистическое описание Киевской губернии” (1852) І. Фундукля, “Очерк Колиивщины” (1890) Я. Шульгіна, багатьох довідкових видань.

Чітку логіку викладу відбивали з назви розділів: “Основание новых мест в Южной Руси”, “Брусилон. Его расположение. Происхождение названия “Брусилон”, Древнейшие владельцы Брусилова...” “Разорение Брусилова татарами”, “Выдача Брусилону Магдебургского права”, “Цехи в Брусилоне”, “Брусилон под властью Польши”, “Казацкое восстание”, “Гайдамачество”, “Колиивщина”, “Панщина”, “Южное общество декабристов и роль Брусилова в этом заговоре”, “Торговля Брусилова” та ін. Інформативності розділів сприяли вміло використана джерельна база, цитування різноманітних історичних документів та матеріалів, уривків поетичних творів, статистичні таблиці з короткими авторськими висновками та коментарями. І. Огієнку вдалося створити цілісне полотно історичного розвою краю, зробити це в доступній формі, яка захоплює читача.

З початку нарису, з першої згадки населеного пункту в історичних джерелах, датованих 1459 р., автор розкриває умови виникнення поселення на річці Здвиж, наводить три версії його назви: а) від торгівлі “брусами” – лісом; б) побудови на сваях; в) від першого володаря Брусилівського. На фоні історичних подій І. Огієнко прослідковує родовід власників Брусилівських земель – Бутовичів, Чацьких, Синельникових, Свирчевських, Ольшанських, розповідає про виникнення низки населених пунктів на околицях Брусилова – Осовці, Озерани, Кочерів, Карабачин, Водотий та ін., зміну статусу містечка: а) застава-фортеця; б) містечко з вільною торгівлею, звільнене від податків; в) з 1585 р. – місто з правами і пільгами Магдебурзького права, що сприяло швидкому розвитку цехів ремісників та крамарів, розквіту краю. Пожежі, розорення ворогами, внутрішні станові суперечки, народні рухи, кріпосне право, національний склад, пам’ятки історії та культури містечка – всі ці грані подій і фактів знайшли своє місце у нарисі. І хоч автор лише подекуди робить спроби їх аналізу, збивається при викладі на мову й стиль цитованого документа чи матеріалу, інколи інформативно перевантажує окремі частини розділів, відчувається його

копітка, прискіплива робота над значним документальним матеріалом, з якого він, керуючись хронологією і законами власної логіки, створив цілісне поєднання історичних процесів, які формували життя обраного для дослідження краю.

Один із аспектів роботи над текстом, який свідчить про вимогливість молодого науковця до себе, демонструє коректура газетної верстки нарису, що у вигляді власноруч зробленого зшитку зберігається нині в бібліотеці Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Створення цього нарису було надзвичайно важливою віхою в науковій долі І.Огієнка, якій можливо, він і сам не надав належного значення. Але знайомство з опублікованими в дев'ятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" його історичними нарисами, що увібрали в себе три сюжети з історії Брусилівського церковного братства, – "Очерки культурной жизни Старой Малороссии" свідчить про невпинне набуття І.Огієнком досвіду історичного дослідження, що знайшло своє відображення в доборі фактів, їх компонуванні, відточеності подачі, яка з кожною публікацією ставала все фаховішою. І.Огієнко, як початківець-історик, опрацьовуючи роботи метрів української історичної науки – М.Грушевського, О.Єфименко, М.Максимовича, не лише, як свідчать публікації, відбирав для власних розвідок необхідну інформацію, а й безперестанно вчився в них, переймаючи методологічні засади дослідження й методику їх викладу. Вдумливий, уважний читач праць І.Огієнка, розміщених у дев'ятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", має можливість, порівнявши їх з його попередніми розвідками, стати свідком поступового становлення, формування молодого історика. Від висвітлення і коментування окремих фактів І.Огієнко підходить до показу загальної панорами суспільних процесів на тлі масштабів міста, краю, України в цілому. Він пов'язує події як з їхнім внутрішнім розвитком, так і з зовнішніми факторами, що відбуваються на тому чи іншому відрізку часу.

Назва публікації краю переконують нас у намірах І.Огієнка створити згодом ґрунтовне, цілісне монографічне дослідження. Структура творів, їх побудова, як продовження попередньо видрукованих нарису, свідчать про наявність у автора заздалегідь продуманого плану. Він майже не допускає повторів, кожним окремим сюжетом поглиблює і поширює рамки попереднього викладу. І надалі, як свідчить виявлений нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського 197-аркушний рукопис наступної праці І.Огієнка, яка І.Коровицьким вказана як полишена в Кам'янці-Подільському – "Брусилевское цеховое братство. Материалы по истории южнороссийских владельческих цехов", датований 14-18 жовтня 1916 р., він не зрадив собі. Сторінки зошита густо заповнені дрібним почерком, насичені новими відомостями, документами, світлинами, які, на жаль, з відомих причин міжнародного та внутрішньодержавного воєнного протистояння, складних економічних умов так і не були оприлюднені²⁴.

Публікації свідчать: І.Огієнко розумів, що, досліджуючи рідний край, він торкнувся теми благодатної, досі майже не висвітленої в російській і українській історіографії. “Знання ці, – вказував на сторінках “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” молодий вчений, – для мене цікаві були... тим, що вони змальовували картину життя провінційного братства, що далеко знаходилося від культурного центру. Свідчень про великі братства, як, наприклад, Київське Богоявленське або Львівське, Віленське та ін., в літературі достатньо. Але описів братств закуткових, що гніздилися за сотні верст від губернського міста, у нас мало, відомості про них уривчасті і убогі”²⁵. І це при тому, що церковні братства або ж їхні відділення були майже в кожному населеному пункті²⁶.

Вміщуючи свої розвідки на сторінках “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”, І.Огієнко зазначив, що їх джерельна база значно вужча з попередніми нарисами. Основою їх стали виявлені автором в архівах Брусилівських Воскресенської та Вознесенської церков документи. І хоч вони й малочисельні, але відтворюють основні напрями діяльності великої кількості провінційних братств.

У першому сюжеті “Очерка культурной жизни Старой Малороссии”, поділеному на три розділи, І.Огієнко пояснює, що нариси завдячують своєю появою випадковій удачі, яка спіткала його влітку 1913 р., коли він, досліджуючи історію Брусилова в архіві Брусилівської Воскресенської церкви, натрапив на чотири цікавих зошити, із записами заповнених польською мовою²⁷. Перший з них – приходно-витратна книга церковного Св.-Воскресенського Старомейського братства, датована 1772-1802 рр. Інші – відомості про будівничих церкви, її долю, про появу при ній церковного братства, спочатку православного, а згодом уніатського. Повідомляючи розповідь про його уклад, автор відзначив надзвичайний демократизм у стосунках, взаємоповагу та взаємозалежність один від одного братчиків та священника, що споглядав за ними. І.Огієнко наводить низку прізвищ наставників Старомейського братства, зокрема І.Сушицького, Г.Василевського, Я.Богословського, І.Текуцького, висвітлює ієрархію його управління, яке здійснювали ктитор, його помічник, що звався старшим братом, та ключник. Усі ці посади були виборними. Ктитор обирався на невизначений час, помічники ж – залежно від старанності виконання обов'язків.

Діловодство, відзначає далі скрупульозний дослідник, до другого поділу Польщі, велось польською, а з 24 вересня 1794 р. – російською мовами. Грошовий фонд “Братська скринька”, що поповнювався dobroхотними дарами братчиків та прихожан, був незначним. Щоб його поповнити, братчики в дні храмового свята сичили (варили) і продавали мед, а також залишки воску, що був щедрим даром прихожан, та свічки. Гроші позичалися під проценти. Статті витрат у братства були надзвичайно простими: храм, школа, шпиталь.

Виявлені І.Огієнком документи в архіві Вознесенської церкви, збудованої в районі так званого Нового Брусилова ще до 1641 р., дали можли-

вість досліднику висвітлити діяльність братства і цієї церкви на відміну від попереднього, він відзначає його переважно цеховий характер, наявність трьох частин: братство цехове шевців, братство громадське (нецехове населення Брусилова) та сільське, осовецьке (із мешканців села).

Багато в чому діяльність братств була схожою. Автор детально характеризує особливості і відмінності кожного з них, відзначаючи, що Вознесенське братство мало у власності крамницю і амбар, і в матеріальному відношенні мало значно сприятливіші умови від своїх сусідів. Цікавим є той факт, що, завершуючи розповідь про Брусилівські церковні братства, І.Огієнко вказав на ті риси життя, які залишились від них у Брусиліві на початку ХХ століття, а також велику силу започаткованих ними традицій: 1. медоваріння; 2. відвідання літніми людьми церкви з власними свічками; 3. утримання при Воскресенському приході братської скарбнички для бідних і калік; 4. дотримання звичаїв, згідно з якими хрести і хоругви в процесіях до місць поховання несуть виключно парубки, а не люди похилого віку; 5. свято Різдва Христового дівчата й хлопці колядують на церкву, віддаючи їй і хліб, і гроші, а також те, що, в Брусиліві, як і раніше, всі приналежності для поховання, називають – цехом, а церковних старост та ключників – братчиками.

Другий сюжет нарису – “К истории школ в Малороссии” присвячено майже двохстолітньому розвитку шкільництва в Брусиліві, одній з головних турбот місцевих братств протягом усього існування²⁸. І.Огієнко докладно описує місце розташування першої Воскресенської братської школи, побудованої ще до 1738 р., її внутрішній інтер'єр та закони організації життєдіяльності. Аналогічно висвітлено й усе, що стосується школи Вознесенського братства. Школи, відзначав автор, були доступними для всіх, навчання – безкоштовним, школи були вільними від будь-якого диктату, а дякон – учитель, “що вчив дітей грамоті, молитвам, 10 заповідям та 4 артикулам віри”, залежав лише від братства, яке визначало йому розмір утримання²⁹.

Крім церковних шкіл, І.Огієнко веде розповідь про навчальний заклад, що діяв при капуцинському Брусилівському монастирі (1786-1865)³⁰, появу і діяльність церковно-приходських шкіл (1860)³¹, міністерської (тобто державної – В.Л.), народної школи (1863)³², міністерського училища (1887)³³. Він змальовує процес поступового перетворення процесу освіти із вільної, демократичної, привабливої на схоластичну, муштровану, закуту в рамки інструктивних обмежень, працюючих під постійним наглядом різного роду окружних деканів та інших кураторів. У зв'язку з цим, перефразовуючи поета, І.Огієнко завершує нарис гіркими словами: “Як багато прожито, як мало пережито...”

Останній, найкоротший історичний нарис – “Брусилівський братський шпиталь” присвячений понад 200-річному його розвою³⁴, темі, надзвичайно цікавій і малодослідженій. З початку свого існування, зазначає науковець, Воскресенське братство першим на Брусилівщині створило для німецьких,

убогих, калік богадільню (шпиталь). До неї приставали бездомні, всі, хто потребував людського тепла й допомоги. Вони звільнялись братчиками від жодних повинностей, крім однієї – провадити збір подаянь. Здавна, наприклад, у братства був звичай надсилати з іконою збирача подаянь на ярмарки та великі торги³⁵. Шпиталь являв собою, за виразом автора, “старечий цех” з власною казною, “старечими грішми”. Перебування в ньому не було принизливим і ганебним, до “старців”, завжди ставилися шанобливо. У свята, під час домашніх урочистостей брусилівці завжди надсилали до шпиталю щедрі дари³⁶.

Автор розповідає про одного з попечителів шпиталю В.Лобачевського, який неодноразово приходив на допомогу закладу, про судові позови 1850 р. за право на шпиталь між настоятелем Вознесенської церкви В.Марковським та настоятелем Воскресенської церкви П.Демченком, унаслідок чого його було остаточно занедбано. Брусилівчани збудували новий шпиталь, що був знищений 1859 р. під час величезної пожежі. Утретє його було збудовано вже в іншому місці, але тепер він уже ледь животів, коштів на його утримання не вистачало. Він дійшов до стану, коли у 1868 р. його завідуючий С.Гирич писав: “у богадільні відсутні вікна, пацієнти хворіють і від цього закінчують життя своє, замість того, щоб в богоугодному закладі зберігати його”³⁷.

Названі розвідки професорського стипендіата університету Св.Володимира якісно різнилися від багатьох інших, видрукуваних у “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”. Вони викликали інтерес у науковців Катеринославщини. Друкарнею губернського земства за сприянням А. Синявського та В. Біднова всі три нариси І.Огієнка, що побачили світ в дев'ятому випуску “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”, були видрукувані 1914 р. окремим виданням під назвою “Брусиловское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность”. Попереду на І.Огієнка чекали і слава, і біль розчарувань, і прикrostі еміграційного життя, та процес його визнання у науковому середовищі як історика почався саме з публікацій у цьому авторитетному історико-архівному виданні.

Розвідки І.Огієнка, про які йшлося мова вище, викликали у архівістів, істориків, краєзнавців, дослідників писемних пам'яток України інтерес і до його інших публікацій, наукових досліджень. Ці обставини обумовили появу в наступному, десятому випуску “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” за 1915 р. огієнкової книгознавчої праці “Научные знания в Ключе разумения Галятовского, южно-русского проповедника XVII века”³⁸, яка стала певним підсумком студій, розпочатих ученим ще в “Семинарії російської філології”. Саме там І.Огієнко захопився вивченням творчості Іоанікія Галятовського, українського богослова, публіциста XVII ст., письменника-полеміста, ректора Києво-Могилянської академії. Дипломна робота, захищена Огієнком у квітні 1909 р. у стінах університету Св.Володимира на тему “Ключ Розуміння” Іоанікія Галятов-

ського”, принесла випускнику вищого навчального закладу диплом першого ступеня³⁹. Вона ознаменувала початок творчого шляху І.Огієнка до фундаментальних досліджень писемної пам’ятки XVII ст.

Як учасник семінарія В.Перетца І.Огієнко у лютому 1910 р. виїздив у наукове відрядження до С.-Петербурга. Прямуючи туди, він відвідав Віленську публічну бібліотеку, де ознайомився з її давніми рукописами. У Петербурзі Огієнко працював у імператорській публічній бібліотеці, в музеї й бібліотеці імператорського товариства любителів давньої писемності, в архіві Святійшого Синоду. А вже 1910 р. на сторінках “Русского филологического вестника” побачили світ результати цих досліджень⁴⁰.

Головне питання, яке приваблювало І.Огієнка в Петербурзі, – видання “Неба нового” І.Галятівського. Публічна бібліотека надала багатий матеріал для висвітлення цієї дискусійної бібліографічної проблеми. В архіві Святійшого Синоду І.Огієнко дістав можливість ознайомитися з рукописом “Неба нового”, зробити виписки. Спираючись на отримані дані, він робить доповідь у С.-Петербурзькому товаристві любителів давньої писемності, а згодом, 15 вересня та 24 листопада, і в Києві на чергових засіданнях семінару⁴¹.

З 13 по 28 лютого 1911 р. І.Огієнко знову працює в Петербурзі, в архіві Святійшого Синоду. Його цікавлять також праці І.Галятівського, які зберігаються у фондах публічної бібліотеки, – віршовані вправи І.Галятівського, дослідження джерел при написанні ним “Неба нового”. Він виступає на засіданні імператорського товариства любителів давньої писемності⁴², а згодом узагальнивши результати знахідок, 20 березня та 9 листопада доповідає про них семінаристам⁴³. З 1 по 12 лютого 1912 р. професорський стипендіат І.Огієнко разом з В.Перетцем очолює наукову експедицію до Москви. У бібліотеках московського публічного та румянцевського музеїв, синодальній бібліотеці, а також у історичному музеї з’ясовує наявність творів І.Галятівського. 9 лютого виступає на засіданні Слов’янської комісії Московського археологічного товариства⁴⁴.

1912 р. за значні досягнення у дослідженні пам’яток культури І.Огієнко був обраний членом-кореспондентом імператорського товариства любителів давньої писемності (С.-Петербург)⁴⁵.

Повернувшись до Києва, він постійно виступає на зібраннях різних наукових товариств. Так, на одному із засідань історичного товариства “Нестора-літописця” (1913 р.) пролунало його повідомлення “Легендарно-апокрифічний елемент в “Небі новім” Іоанікія Галятівського”⁴⁶.

Протягом 1910-1913 рр. у низці видань з’являються десять публікацій, присвячених творчості давньоукраїнського проповідника. Вони були видрукувані на сторінках “Сборника Харьковского историко-филологического общества” (серія “Искусство, живопись, графика”), “Филологических записок”⁴⁷, а 1915 р. “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии”.

Свою розвідку, присвячену аналізу системи наукових знань автора

“Ключа Разумения”, Огієнко поділяє на чотири розділи: вступ, історичні, природничі та філософські погляди І.Галятівського.

У вступі Іван Огієнко оцінює “Ключ Разумения” І.Галятівського (збірник проповідей, повчань) як один із найважливіших творів автора, найбільш популярний у сучасників, який витримав небувалу на той час кількість перевидань – три (1659, 1662, 1665)⁴⁸. Констатуючи цей факт, І.Огієнко пояснює його тим, що твір був цікавим, доступним, зрозумілим читачам, насичений розмаїттям життєвих ситуацій, історичних подій, наукових знань; І.Галятівський вклав у нього все те, у що вірив, чим жив, що знав. Цим пояснює І.Огієнко значну кількість у творі цитат, посилань на джерела та прикладів. І.Огієнко наголошує: І.Галятівський рекомендував читати кожному громадянину, насамперед Біблію та духовну літературу, світські твори, історичні праці, а також про природу – дерева, каміння, ріки, моря, риб, птахів і т.д. “Вообще, читай книги і хороше вичитавши нотуй собі для користі”⁴⁹.

Але, відмічаючи у творі значну кількість прикладів, І.Огієнко вказує, що вони, через надмірну довірливість автора, подані без жодної критики, часто протирічать один одному. Характерним в узагальненні подій для І.Галятівського є, аналізує І.Огієнко, не логічно побудовані висновки, а асоціативний ряд, який вони породжують. Огляд знань І.Галятівського, застосованих ним у творі, І.Огієнко робить для того, щоб окреслити палітру знань наших співвітчизників, їх світогляд у другій половині XVII століття, показати основи пізнання ними світу.

Велич постаті героя огієнкового дослідження не змушує автора до панегіричного стилю. Він аргументовано й лаконічно і водночас всебічно аналізує сфери обізнаності вченого XVII століття. Необхідно підкреслити при цьому високу наукову культуру молодого науковця.

Аналіз знань проповідника І.Огієнко розпочинає в другому розділі з його історичної ерудиції. “Історичні знання Галятівського, – вказує він, – обмежуються відповідно тією метою, з якою вони брались для використання, окремими анекдотами та надприродними подіями”⁵⁰.

Досить звичними є в “Ключі” свідчення з грецької, римської історії. Рецензент, наводячи їх, відзначає, що міфологічні розповіді, які так часто зустрічаються в творі, були природним явищем, що в Київській колегії давня міфологія читалася з усіма подробицями і вихованці добре її знали”⁵¹. Часто письменник використовував сюжети з історії Візантії, загальної та російської історії.

Як недолік, І.Огієнко відмічає недостатність у “Ключі” подій церковного життя, історії церкви, але зразу ж пояснює закономірність такого явища: “церковна історія слабо викладалася в Київській школі, що не могло не відбитися на “Ключі” Галятівського”⁵².

Таким чином, І.Огієнко робить висновок: Галятівському історичні події потрібні лише як ілюстрація до проповіді і тому відбір був досить упередженим, достовірність історичного факту не хвилювала автора. Овідій,

Цицерон, Бароній, Бельський, Стрийковський, Гроссер, Кардан, Клавдіан, Діодор, Майоліус, Курціус – ось, за визначенням І.Огієнка, коло авторів, твори яких склали підґрунтя проповідей Галятовського⁵³.

У третьому розділі І.Огієнко аналізує природничі знання Галятовського, вони досить глибокі, стверджує молодий учений. Він ілюструє їх прикладами із окремих висловів твору, які дають пояснення небу, планетам, сонцю, місяцю. Велике відкриття Коперника, зазначає І.Огієнко, не було ще засвоєним, а тому Галятовський вказував, що Земля, “обертається”, “нерухома”⁵⁴. У цілому ж Галятовський, зазначав автор, дав вірні пояснення походженню і наслідкам різних природних явищ.

В окремому підрозділі вченим-дослідником розглядаються “зоологічні” знання І.Галятовського – “про звірів, гадів, риб”. З прикладів, наведених ним, приходять переконання у великій міфологізації Галятовським земної фауни, про яку він розповідає подекуди дивні речі. Монокодіант, наприклад, ніколи не сідає на землю, а літає у повітрі, оскільки в нього відсутні ноги. Алціон будує собі гніздо на морі, і в тому гнізді, сидячи і плаваючи виводить своїх дітей. Міфічними властивостями Галятовський наділив єгипетського харадрія, який визначає в домі: помре хворий чи видужає і т.п.⁵⁵ Крім цих птахів, у “Ключі”, говорить І.Огієнко, знаходимо й звичайних: горобця, ворону, журавля, ластівку, голубку, орла і т.д. Але, хоч автор і рекомендує читати про риб, у самого будь-яка згадка про них відсутня.

І.Огієнком відзначені широкі пізнання І.Галятовського у популярній в середні віки галузі мінералогії. Але й тут останній, розповідаючи про них, наділяє їх чудодійною силою. Ботанічних прикладів у Галятовського, за спостереженнями І.Огієнка, мало. Із дерев згадуються лише тополі, лаври, дуби, кедри. Про кипарис говориться, що це дерево, запах якого чути далеко. Кедр цвіте і влітку, і взимку... Трави мають магичні властивості і т.п.

Знання в галузі анатомії і взагалі медицини, за спостереженнями дослідника, у Галятовського епізодичні та неясні. В його уявленні людина “складена” з двох частин – душі й тіла, а також із 4 елементів – вогню, води, повітря і землі, які завжди знаходяться в запеклій боротьбі між собою, що зрештою призводить людину до смерті. Хвороби І.Галятовський пояснює надто просто: хто багато їсть і п’є – мало житиме, оскільки переповнений шлунок не в змозі всього стравити. Біль, який породжують ці процеси, виганяє з тіла душу⁵⁶.

Таким чином, завершуючи розбір природничо-наукових знань “Ключа Разумения”, дослідник відзначав, що І.Галятовський щедрою рукою брав свої напівфантастичні, напівреальні приклади, які неможливо засуджувати без розуміння рівня загальної освіченості сучасників автора твору.

Останній розділ розвідки, присвячений аналізу філософських знань, – найкоротший. Уже в першому реченні І.Огієнко дає їм оцінку: “не відзначаються особливою глибиною і повнотою”. Вони формувалися в XVII ст. трьома частинами науки, зафіксованими у підручнику: філософією розумовою (логікою), природничою (фізикою) та божественною (метеофізикою).

Щоб дати уявлення про філософські пізнання проповідника, І.Огієнко вказує, що, за І.Галятовським, “душа людська має в собі три “моці” – Роснучую, Чуючую и Розумеючую”, а пять почуттів людини це видъение, слышание, обоняние, смакование і дошкление”⁵⁷. Цим, констатує вчений, і окреслюються філософські знання Галятовського, які може знайти читач у “Ключе Разумения”.

Загальні висновки роблять честь автору, демонструючи його громадянську, наукову зрілість, прагнення до об’єктивності, повагу до своїх попередників. Знання в Іоанакія Галятовського, вказує він, багаті й різнобічні. Правда, з сучасної точки зору ці знання часто носять напівфантастичний характер. Але оцінювати літературного діяча, особливо його наукові знання, підкреслює І. Огієнко, слід виключно з точки зору епохи, в якій він жив⁵⁸. Мірилом ХХ ст. неможливо робити це щодо письменника ХVІІ ст. з позицій сьогодення. А вставши на таку точку зору ми повинні сказати, що Галятовський знав значно більше за своїх сучасників”⁵⁹.

Як бачимо, праці І.Огієнка, видрукувані на сторінках “Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии” мали велике значення як для автора, на той час молодого, але знаного науковця, так і для книгознавства історичної науки в цілому; вони були вагомим внеском у розвиток двох важливих напрямів історичних досліджень – краєзнавства і книгознавства. Публікації з історії Брусилівщини і дослідження “Ключа розуміння” І.Галятовського свідчили про зрілість І.Огієнка як вченого й характеризувалися низкою спільних особливостей. Вони, по-перше, опирались на широку джерельну базу, засвідчуючи наукову ерудицію автора та наявність досвіду роботи з архівними документами. По-друге, демонстрували чи не найяскравішу рису огієнкових праць – прагнення до найповнішого висвітлення порушеної проблеми. По-третє, ці праці мають ґрунтовний науково-довідковий апарат, широку бібліографію, що притаманно кожній хоч найменшій розвідці вченого і втілює його бібліографічну концепцію, яка полягала насамперед у створенні бібліографії українознавчих досліджень у різних галузях знань.

Дуже важливо для сучасних огієнкознавців, що “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” зберегли ці праці, адже ідеї І.Огієнка-вченого і в історичній науці, і в книгознавстві не менш важливі, ніж його здобутки на царині становлення української церкви, що досить актуально напередодні святкування 2000-ліття Різдва Христового. Отже, “Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии” сприяють неупередженій оцінці наукового доробку Івана Івановича Огієнка, є цінним джерелом для дослідження творчої спадщини видатного українського вченого.

¹ Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94-129; К., 1909. – Кн. 4. – С. 49-89; Кн. 6. – С. 88-128.

² Семинарий русской филологии академика В.Н.Перетца. Учасники семинария – своему руководителю. – Ленинград, 1929. – С. 58.

³ *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-9 июня 1910 г. // Университетские известия. – Киев, 1911. – С. 81 1-2, 4-8, 10, 16, 20-21, 26-28, 40, 52-79.

⁴ *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Ек., 1915. – Вып. 10. – С. 23-24, 30, 36, 42, 50; с. 1-2; Ек., 1913. – Вып. 9. – С. 270-274.

⁵ *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904-1915).* Бібліографічний довідник. – С.22.

⁶ *Коровицький І.* Чин вченого // Науковий збірник. В 30 річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 33.

⁷ *Огієнко І.* Мое життя // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн. 7. – С. 447-450.

⁸ Миський державний архів у м.Кам'янці-Подільському Ф. Р-582, оп. 1, спр. 15, арк. 74; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235, оп. 1, спр. 687, арк. 31.

⁹ *Огієнко І.* Мое життя. – С. 447; *Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии.* – Ек., 1913. – Вып. 9. – С. 273.

¹⁰ Цит. за: *Студії з архівної справи та документознавства.* – Т. 1. – К., 1996. – С. 114.

¹¹ *Тіменик З.* Бібліографія творів митрополита Іларіона (Огієнка) 1907-1970 // Огієнкові читання. Матеріали наукових круглих столів 1991-1996 років. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 120-198.

¹² *Баженов Л.В.* І.І.Огієнко і краєзнавство Поділля // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження (До 110-річчя від дня народження). Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 80-81; Поділля в працях дослідників і краєзнавців: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 42-43, 299; *Іван Огієнко: розвиток краєзнавства в Україні // Огієнківські читання. Матеріали наукових круглих столів 1991-1996 років.* – Вип. 1. – К., 1997. С. 86-90; *Опанасюк Г.О.* Гуманістичні ідеї в краєзнавстві та педагогіці // Велика Волинь: Минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 90-91.

¹³ *Огієнко І.* Назв. праця. – С.444.

¹⁴ Див.: *Громадська думка.* Київ, 1906. – №25. – 6 лютого; – №32. – 13 лютого; – №47. – 28 лютого.

¹⁵ Там само. №154. – 6 липня, №163. – 16 липня, №167. – 21 липня, №178. – 3 серпня.

¹⁶ Там само. №149. – 30 червня.

¹⁷ Рада (Київ). – №37. – 27 жовтня; №47. – 8 листопада.

¹⁸ *Огієнко І.* Приїзд депутата А.Ф.Грабовецького // *Громадська думка.* №134. – 13 червня 1906 р.; *У посла А.Ф.Грабовецького // Там само.* №157. – 9 липня 1906 р.; *Розмова з депутатом А.Грабовецьким // Там само.* №189. – 17 серпня 1906 р.; *Думи немає... // Там само.* – №170. – 25 липня 1906 р.; *Жертва темряви // Рада.* №18. – 23 січня 1907.

¹⁹ *Огієнко-Рулка І.* Газета на селі // *Громадська думка.* – №176. – 1 серпня 1906 р.; №177. – 2 серпня 1906 р.; *Камінь замість хліба (малюнок з натури) // Рада.* – №106. – 9 травня 1907 р.

²⁰ Рада. – №227. – 9 жовтня 1907 р.; №170. – 25 липня 1907 р.; №227. – 9 жовтня 1907 р.; №187. – 15 серпня 1908 р.

²¹ *Огієнко І.* Нариси з духовного життя наших селян // Рада. №79. – 9 квітня 1909 р.; №25. – 4 червня 1909 р.

²² *Огієнко І.* Шевченко на селі // Рада. №46. – 26 лютого 1909 р.; №47. – 27 лютого 1909 р.

²³ *Огієнко І.* Вчимося рідної мови (Дещо про мову вкраїнську) // Рада. – №197. – 1 вересня; №198. – 2 вересня; №200. – 4 вересня; №202. – 6 вересня 1909 р.

²⁴ *Огієнко І.* Про сільських вчителів // Рада. – №45. – 23 лютого 1907 р.

²⁵ *Огієнко І.І.* Местечко Брусилів и его окрестности. Исторический Очерк // *Радомышлянин.* – 1913.

²⁶ Институт рукопису НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.1, од.зб.2723, с. 197.

²⁷ *Огиенко И.* Очерки культурной жизни Старой Малороссии. Брусиловское церковное братство // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Ек., 1913. – Вып.9. – С.242.

²⁸ Там само, с. 244.

²⁹ Там само, с. 216-243.

³⁰ *Огиенко И.* К истории школ в Малороссии // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Ек., 1913. – Вып.9. – С. 244-259.

³¹ Там само, с. 245.

³² Там само, с. 246.

³³ Там само, с. 247-250.

³⁴ Там само, с. 250.

³⁵ Там само, с. 257.

³⁶ *Огиенко И.* Брусиловский братский шпиталь // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Ек., 1913. – Вып.9. – С. 260-269.

³⁷ Там само, с. 261-262.

³⁸ Там само, с. 263.

³⁹ Там само, с. 269.

⁴⁰ *Огиенко И.И.* Научные знания в Ключе Разумения Иоанникия Галятовского, южно-русского проповедника XVII века // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Ек., 1915. – Вып.10. – С.65-96.

⁴¹ *Огиенко И.* Мое життя. – С.448.

⁴² *Огиенко И.И.* Издания “Ключа Разумения Иоанникия Галятовского, южно-русского проповедника XVII века // *Русский Филологический Вестник.* 1910. – Т. 63. – Кн.2. – С.263-307.

⁴³ Див.: Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В.Н.Перетца. Первое пятилетие. 1907-1912. – К., 1912. – С.28, 30.

⁴⁴ Див.: Университетские известия. – К., 1912. №7. С.37-38.

⁴⁵ Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В.Н.Перетца. Первое пятилетие. – С. 31-32.

⁴⁶ Университетские известия. – К., 1913. – С.36-39.

⁴⁷ *Коровицкий І.* Чин вченого // *Науковий збірник.* В 30-річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 33.

⁴⁸ Див.: Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира. – С.47-48.

⁴⁹ *Огиенко И.И.* Научные знания в Ключе Разумения Иоанникия Галятовскаго, южно-русского проповедника XVII века // *Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии.* – С.65-66.

⁵⁰ Там само, с. 66

⁵¹ Там само, с. 67.

⁵² Там само, с. 71.

⁵³ Там само, с. 73

⁵⁴ Там само, с. 77.

⁵⁵ Там само, с. 79.

⁵⁶ Там само. с. 82.

⁵⁷ Там само, с. 86-87.

⁵⁸ Там само, с. 89.

⁵⁹ Там само, с. 91-92.

⁶⁰ Там само, с. 94.

⁶¹ Там само, с. 96.